

בדיבור ולדוה בנדרתה סיום פרק, והמאמר פעם אחת הייתי יושב וכו' הוא פרק י"ו (בצד פ') וכמו שהעירוני על זה במ"ע, ועל ידי הבלבול הזה הוא מונה בד"ו המאמר ההיא נקי כפינו לפרק י"ז (צד פ"ג). והנה מסיימת הכבא הב' לפנינו ובד"ו בפרק י"ז (צד פ"ח). קומי רוני הוא פרק י"ח, ובד"ו מסיים זה הפרק בדיבור ו' היא אחריתו של עולם סליקא י"ח (והוא לפנינו צד ק"ט), ולפנינו בכת"י אין כאן סליק פירקא. אבל הפסק שורות יש ורישמו ניכר שהיה כתוב סליק פירקא ונמחק, וכן בלמעני למעני אעשה סליק פירקא י"ט, ובכת"י הוא כמו שלפני זה, ואח"כ בלא יבושו עמי לעולם (לפנינו צד קט"ו) סליק פירקא, וחסר המנין אלא שבראש העמוד הוא מונה אח"כ פרק כ"א, ולפנינו כתוב עליו חס"ל ה, ומכאן ואילך נרשמו בכת"י מנין הפרקים והנה אנכי שולח מלאך שהוא פרק כ"ב בד"ו הוא מונה לפרק כ"ג, ולפ"ז הוא מונה החסילה לפרק י"ט, והוא מונה והולך עד שהפרק האחרון הוא פכ"ט, ובד"ו הפרק האחרון הוא פרק ל"א, וא"כ שניהם אינם מסכימים עם מנינו של הערוך, ונראה שבאמת שפרק ט"ו שלא הופסק היה גם לפני הערוך פרק אחד, ורק במעות נסמן בסוף סליק פירקא י"ו, ושבשחא כיון דעל על ונהיו ל"א פרקים, ובעל זקוקין דנורא קבע לשבשחא זו, וע"כ בכל ההוצאות סימנו ל"א פרקים; ובסדר אליהו זוטא מונה הערוך י"ב פרקים, ולפנינו בכת"י ט"ו פרקים, ובד"ו ובכל ההוצאות מבעל זקוקין דנורא ואילך הם כ"ה פרקים, וכבר עמדו החכמים על הדבר שמפרק ט"ו ואילך אינו מסדר אליהו, ובכת"י פארמא סימנו באמת י"ב פרקים, והנה לעיל הראיתי שעיקר הווסא הוא מפרק ב' עד סוף פ"ד וישארו י"ב פרקים, ואפשר שלפני הערוך היה פירקא ה' הקטן ע"כ פירקא ו' לפרק א', וע"כ הוא מונה י"ב פרקים; ומה שאמר, ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כולהו בגווייהו, כבר דברתי לעיל בזה הענין; ולתשלום ענין הלוקיים אומר, שהכת"י שנדפס ממנו בגוויצאה קיצר המעתיק הרבה פעמים בסגנון ולא השחית הענין, ד"מ בפ"י"ג (צד ס"ד), אם היה בתוך בני המשפחה ובני המשפחה שמחין בו לסוף מגלה את המשפחה, ואם היה בתוך בני השכונה ובני השכונה שמחין בו לסוף מגלה את בני השכונה, אם היה בתוך המבוי ובני המבוי שמחין בו לסוף מגלה את בני המבוי, אם היה בתוך החצר ובני החצר שמחין בו לסוף מגלה את בני חצר, אם היה בתוך העיר ובני העיר שמחים בו לסוף מגלה את בני העיר, ובד"ו ואם היה בתוך המשפחה שמחים בו לבסוף מגלה את המשפחות, ואם היה בתוך בני השכונה שמחין בו לבסוף שהוא מגלה את בני השכונה, ואם היה בתוך בני מבואו וכן בתוך בני החצר וכן בתוך בני העיר שני וכו', וכיוצא בזה הרבה; ובעל זקוקין דנורא הוסיף הרבה דברים עפ"י סגנון הנמרא, אם מה שלקח מהנמרא או עפ"י רוח דמיונו; ובדיוצאות של אחריו קיטעו הרבה דברים מפני חמת המציק, ואילו הלוקיין נעשו בכוננה הן לחסר הן להוסיף, ואינם מענין הלוקיין שלא נעשו בכוננה והחסרון בא שלא מדעת והיתרון בא שלא בכוננה הכותב הראשון להביא הדברים בספרי; ועתה אחרי העריכי את כל זאת לפני הקורא אבא לדבר כמה שקדמוני החכמים לנלות דעותיהם שטיב סדר אליהו רבה ואבחנה דרכיהם:

מאמר ט' כולל התשובות על החכמים שדברו במיב הספר וזמנו.

ר'אשונה יסעו דברי החוקר המהולל הרב מ"ה שלמה יהודה ל"ב כהן רפאפורט ז"ל בספרו תולדות רבינו נתן בצד וס"י מ"ג, ואעתיק את דבריו קוטעא קוטעא לפי שאבליע בתוכם מה שיש לי להשיב עליהם, ואלו הם דבריו:

הספרים הנזכרים ראשונה בס' הערוך, הם א' סדר אליהו רבא וזוטא שלמד אליהו רב ענין, יעויין ערך סדר ג' ז"ל פ"י משניות היצוניות הן ורבה הני ג' כני ותלתין פרקין וזוטא י"ב פרקין, ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו לכתון בגווייהו עכ"ל, מעתה נחיו אנן אם הספר הנקרא אצלינו תנא דבי אליהו הוא זה הנזכר בגמרא, שזה שלפנינו כולל ל"א פרקים בחלק א' הנקרא רבא ולא נתלק לבני כלל וכו"ה פרקים בח"ב הנקרא זוטא;

והנה ממה שכתבתי במאמר שלפני זה ימצא כל קורא קלישות וחלישות אלה הראיות ולא נרין מזה רק שצורה הצונה של הספר שביד הערוך היתה אחרת ממה שנמצאה לנו, ואם נבא להחזיר העשרה לישנה נתקן הספר כמו שהיה ביד הערוך; ואח"כ אמר, גם אינם משניות רק אגרות ודרושים:

ואנו ידענו כי משניות חיצוניות הן הן בארמית בריותות. ונקראו כן בין דברי הלכות
ובין דברי הגדות:

אח"כ אמר, ויותר עוד מתנגד לדברי התו' בכתובות שם שכתבו שסדר אליהו רבה כולל
ארבע ידות מהספר וזה שלפנינו אינו כולל אפילו שתי ידות:

על אלו הרברים אין צורך עוד להשיב:

אח"כ כתב, גם שם הספר שלפנינו תרבי"א. ועיקר השם הוא בגמרא ובערוך סדר אליהו.
ותמיה על בעל שם הגדולים ה"ב מערכת סמ"ך שהביא ראיה ממאמר זה של בעל הערוך שתרבי"א
שלפנינו הוא הנזכר בגמרא. מפני שכתב ודאמרין בגמרא תנא דבי אליהו כלהון בגווייהו עכ"ל. ולא
העיר על ראש דברי הערוך שם שמבדלים ההפך כנ"ל:

והנה אנתנו ראינו שאין מבררין ההפך, ונס מה שמדויק החכם הזה בשמא אינו מן
השם שהרי ידענו שבאמת עיקר השם הוא סדר אליהו. ונתלגלג הרבר ע"י קיבוצי הילקוט לקרא
הספר תרבי"א עד שהשיחו עיקר שמו:

אח"כ כתב, גם לא כל המאמרים הנמצאים בש"ס בשם תרבי"א מוזכרים בספר שלפנינו.
ואין רצוני עוד להאריך פה. ובמקום אחר הראיתי שנתהבר ספר זה שלפנינו בכבל עם הרבה
מדרשים מאוחרים:

נעלם ממני באיזה מקום כתב הרב הזה את דבריו. האימנם שבעל הספר בא לכבל
ג"כ אבל כל סיפוריו הם בא"י. ועב"פ בלמדו עם רב עני היה בכבל ומה שאמר. שלא נזכרו בו
כל תרבי"א שבגמרא. הנה הערכנו לעיל מאמר ה' כל אלו התרבי"א שבגמרא שהם ט'. ג' מהם דברי
הלכה וששה מהם דברי הגדה. והתרבי"א הנזכר שם סי' ה' לא איתאמר בפירוש בסדר שלפנינו
אבל מכללא איתאמר. וכמו כן הוא במאמר סי' ט' ומכללא איתאמר לפנינו. אך כל זה אינו
סותר קדמותו של סדר אליהו. ודאי תנא דבי אליהו לחוד וסדר אליהו לחוד. שהיה להם
קבוצי בריותות מהם שהובאו על שם תנא דבי אליהו. ומהם שהוקבעו להיות שונים בבית המדרש
והובאו בשם ת"ר. ומהם שהיו שגורין בפיהם ולא ידעו מקורן והובאו סתם. והם נמצאים בסדר
אליהו. כמו שהוכחנו כל זאת שהבאמר ה'. ונקבצו אלו הבריות באותו הזמן שנקבצו שאר
הבריות הירועות לנו אחר שנמדה המשנה:

אח"כ כתב, ואעיד כאן רק זאת שהמחבר בעצמו לא רצה להעלים זמן החיבור. וגלהו תפ
בפ' (א') (ב') שכתבו (ו) ונכנס שעבוד של ב' אלפים מימות המשיה יותר משבע מאות שנה. א"כ
נתחבר אחר ד"א ת"ש בימי ר' שרירא גאון. ודברי המפרש שם בלתי נכונים. שמקשה על דברי
הש"ס שאמרו ובעונותינו (שרבון) (ש)יצאו (מן ב"א של ימות המשיה) מה שיצאו. והלא חתימת
התלמוד היה לפני אלף החמישי (לשנו שם הוא. היה קודם שהתחיל אלף החמישי) ע"כ. ובאמת
לא נחתם התלמוד עד ימות רבנן סבוראי שהוא בין ר' ובין ש' לאלף החמישי. יעניין אגרת רש"ג
היטב. ועל דברי תרבי"א ודאי דל"ק שמאוחר הוא. ואינו הוספה מסופר כמו שרצה המפרש לדחוק
שם וכו':

הנה לא יפה עשה החכם הזה שלא העתיק הרברים כלשונם. שנוסחת הר"י היא.
ובעונותינו שרבו יצאו מה שיצאו ונכנס שעבוד בתוך ב' אלפים של [ימות] משיהו ויצאו מהם
יותר משבע מאות שנה (ובנוסחת בעל זקוקין דנורא של ימות בן דוד). וזוהתא של נוסחא זו
מוכיח עליה שהרכיבו הרברים עם נוסחת הגמרא. אמנם עיקר הנוסחא כמו שהיא לפנינו.
ושהוכחנו מסגנון לשונה בפרק שלפני זה צד פ"ג שסגנון הלשון מוכיח שהיא הוספה מאוחרת:

וכתב, ואינו הוספה וכו' שכן מרשים המחבר עוד בסוף ח"א מספרו ומשנתרבת הבית עד
עכשיו הרי ט' מאות שנה. עיי"ש שנשנה דבר זה ב' פעמים. והנה נחרב בית שני בשנת ג"א תתכ"ה
א"כ זמן המחבר בשנת ד"א תשכ"ה. והיא ממש בשנה שנסמך רב שרירא לגאון. ולפ"ז ע"כ מ"ש
שם (פ"ג) משנכרא העולם עד עכשיו תשעים עולמים (של ג' שנה) וצ"ד שנה הוא ט"ס וצ"ל תשעים
וארבע עולמים וכ"ד שנה מסכים בקרוב לחשבון הנ"ל:

והנה בדבריו האחרונים חכם עירף מנביא. ובאמת הנוסחא האמתית לפנינו (צד ל"ז)
תשעים וארבעה עולמים ומ' ד' שנים. וכבר דברתי על השוואת אלו המנינים במ"ע אות נ"ב
בפרק האחרון (צד קס"ג). ולעיל שם צד פ"ד הוכחתי מסגנון הלשון דהא דפ"ו אינה אלא הוספה.

ודברתי שם ג'כ בענין המנין ט' מאות שנה משנהרב הבית. והזכרתי מה שהמחבר ר"ו"ה הוכיח מקרובות לת"ב על זמנו של ר"א הקליר שהיה בימי ר' שרירא נאון. ואנו בדיועו ידענו שכבר הכירו ר' נטורנאי נאון לר"א הקליר. וע"כ אתה אומר שהמנין תת"ק ועוד הוא מיד המעתיק שתפס החשבון של זמנו ולא מר"א הקליר. וכאן אוסיף מדיליה על דיליה. ר"ל מ"ש החכם הרב שי"ר בענין ר"א הקליר בתולדותיו (צד צ"ט) סי' ג', אחר שהביא דברי ר"ו"ה הביא הוא עוד קינה אחרת המתחלת לך ה' הצדקה לר"א הקליר שנוכר בה ג'כ המנין תת"ק. וכתב אח"כ בס' ר' וז"ל:

ומה שרצה הגאון בעל צ"ח על ברכות לומר שהמאמר תשע מאות ועוד בקרובות לת"ב נוסף מאיזה חכם מאוחר. מלבד שנשארים דברי הפיוטין שם כחסרים בלי מאמר זה. הנה גם המאמר השני שהבאנו בהערה הסמוכה והיא בקינה המתחלת לך ה' הצדקה יורה בכיאוור ג"כ מספר תת"ק מזמן ההורבן. ובמאמר זה השני ירבה עוד יותר הדוחק לומר שנוסף הוא. שאם נשטטהו יהיו הדברים חסרים ובלתי מובנים יו"ש:

והנה זהו אמת ויציב שאי אפשר לסלק המאמרים כאן ולומר שנוספו. אמנם זאת לא נאמר רק מאמר שהמעתיק תפס מנין ומנו תחת הזמן שהיה כתוב במאמר קודם וזמנו:

אח"כ כתב. והגאון רז"מ ז"ל בהקדמת מחזור קרבן אהרן כתב שבפיוטיו הראב"ן על מחזור כת"י שנמצא אצלו כתוב. אלף ועוד. במקום תשע מאות ועוד. והעיר בשם הראב"ן במקום אחר שהוסיף מספר בזה מדיליה. באמרו שבזמן הפייטן היה כך. ועכשו שיש יותר מאלף ראו לומר אלף ועוד. הנה יודה הראב"ן ע"כ שלפניו היה כתוב תת"ק. ואין לדחוק ולומר שהיה כתוב עוד מספר יותר קדום ואיזה סופר אחרונו ע"ד תת"ק. שלא נמצא זכר להתפשטות פיוטי הקליר בזמן קדום וכו':

והנה בדיועו ידענו שיש זכר להתפשטות פיוטי הקליר קודם זה. ועל כרחו יודה שהמעתיק הוסיף על המנין. ומפ"י הראב"ן ראה שכך היה דרך הסופרים והמעתיקים. ולעיל צד פ"ו הבאתי משם תשובת הגאונים שכך היה מנהג השונים. והנה מהם למדו המעתיקים:

סוף סוף כל אלו הראיות להרב החכם שי"ר ז"ל בטלות ומבוטלות. ומכלי ראה אין להוציא ספר מחזקתו: אח"כ הביא הרב הנ"ל שאר ספרים שהובאו בערוך. בן סירא. יוסף בן נורייין. דה"י של משה ופרד"א. או בריווא דר"א. ולא בריווא לתת מעם למה מתאר ר"י בעל הערוך את זה הספר לחלקיו ופרקיו ומה שהובא בו. מה שלא עשה כן בשום ספר:

ואתרי דברי הרב הנזכר נכא לחכם מוהרי"ל צונץ ז"ל. ונאמר רוחו של שי"ר מדבר מתוך גרונו של צונץ. והוא יחד לסדר אליהו מדור לעצמו ולתנא דבי אליהו מדור לעצמו. בספרו על הדרשות (פ"ק"מ 1892) צד צ"ג אמר. כפי שאתיקורו מלשון אשכנז:

סדר אליה הזכירו הגמרא (הערה א'. כתובות ק"ו ע"א. ועיי' באר שבע וזינצוא 1814 דף ע"א עמוד ד' כי מחברו היה ד' אליהו וכולל ההלכות אשר למדס אליהו לרב ענין. והוא ב' חלקים סדר רבת וסדר זוטא. ואח"כ הביא דברי הערוך. וכתב) ולפי זה כלל זה הספר הנאבד מאתנו גם דברי אנדה כי הרבה באילו הבריונות שהובאו בגמרא בשם תנא דבי אליהו הם מענין הגדה. ונראה לי כי הובא זה הספר בבראשית רבה ובספר בן סירא. ע"כ:

והנה בדיועו ידענו שיש זכר להתפשטות פיוטי הקליר קודם זה. ועל כרחו יודה שהמעתיק הוסיף על המנין. ומפ"י הראב"ן ראה שכך היה דרך הסופרים והמעתיקים. ולעיל צד פ"ו הבאתי משם תשובת הגאונים שכך היה מנהג השונים. והנה מהם למדו המעתיקים:

סוף סוף כל אלו הראיות להרב החכם שי"ר ז"ל בטלות ומבוטלות. ומכלי ראה אין להוציא ספר מחזקתו: אח"כ הביא הרב הנ"ל שאר ספרים שהובאו בערוך. בן סירא. יוסף בן נורייין. דה"י של משה ופרד"א. או בריווא דר"א. ולא בריווא לתת מעם למה מתאר ר"י בעל הערוך את זה הספר לחלקיו ופרקיו ומה שהובא בו. מה שלא עשה כן בשום ספר:

ואתרי דברי הרב הנזכר נכא לחכם מוהרי"ל צונץ ז"ל. ונאמר רוחו של שי"ר מדבר מתוך גרונו של צונץ. והוא יחד לסדר אליהו מדור לעצמו ולתנא דבי אליהו מדור לעצמו. בספרו על הדרשות (פ"ק"מ 1892) צד צ"ג אמר. כפי שאתיקורו מלשון אשכנז:

סדר אליה הזכירו הגמרא (הערה א'. כתובות ק"ו ע"א. ועיי' באר שבע וזינצוא 1814 דף ע"א עמוד ד' כי מחברו היה ד' אליהו וכולל ההלכות אשר למדס אליהו לרב ענין. והוא ב' חלקים סדר רבת וסדר זוטא. ואח"כ הביא דברי הערוך. וכתב) ולפי זה כלל זה הספר הנאבד מאתנו גם דברי אנדה כי הרבה באילו הבריונות שהובאו בגמרא בשם תנא דבי אליהו הם מענין הגדה. ונראה לי כי הובא זה הספר בבראשית רבה ובספר בן סירא. ע"כ:

ואח"כ יחד מדור לתנא דבי אליהו בספר הנזכר צד ק"ט וכתב:

כמו בשנת תתקע"ד (לנצורים דהיינו ד'א תשל"ד לביע) ויהיה זה בזמנו של ר' שרירא נאון (והעיר באות א' על תולדות דר' נתן ועל החשבונות שבספר זה) כתב רב אחר בבבל ושמו נעלם מאתנו ספר בענין אמונת ומוסר בלשון הקודש. ונקרא תנא דבי אליהו. והוא נחלק לב' חלקים. סדר אלי' רבא וסדר אליהו זוטא (ובהערה ב' הביא רביה שהיה בבלי. בפ"ח היא אומר בעצמו שדר בבבל ומדבר ממקומות שאינם דרים בהם רק ישראלים. ושראה חרבות המגדל בבבל בפס"א:*)

ואח"כ כתב שנה הסדר כולל ל"א פרקים ומדבר על סגנון לשונו ועניניו. ואמר אולי השתמש זה המהכר בסדר אליהו הקדמון. ומאריך עוד בענין סדר אליהו זוטא ומה שניתוסף עליו. ואין צורך להכפיל דבריו יקחם הקורא משם:

סוף סוף בעיקר מה שאנו נידונים בו שם לו ליסוד דברי תולדות דר' נתן. ואנו ראינו חלישות וקלישות ראיותיו ושרובן מבוטלין לנמרי. וא"כ כשל עזור ונפל עזור: ובוהו מבוטלין נ"כ דברי בעל אוצר הספרים סי' נ"ה בערך סדר אליהו רבא וכו' וסי' תרמ"ה בערך תנא דבי אליהו. וכן מבוטלין דברי הרב מוהר"א ווייס כספרו דור דור ודורשו בענין זה בח"ג צד רפ"ח. וחי' צד רט"ז:

בספר בכורים תרכ"ו להמנוח ר' נפתלי קעללער צד נ"ט בקורת והערות למדרש הרב"א מאת יעקב רייפמאן. הכותב הוה יצא לירון בדבר חדש (ווי"ל) כי זה הספר היה למבראשונה על סדר פרשיות התורה ועוד סדר פרשיות הנביאים והכתובים אך כרב הימים חלו בו ידי חרש משחית וחכמתה ממנו הרבה מאד וכו'. ונשמך בראש דבריו על דברי בעל ראשית חכמה שער הענין פ"ג עוד בתרכ"א פרשת אחס (נצבים וכו'). וע"ז כבר העיר המו"ל בשם מוהר"א יעללינעק ז"ל שבעל ר"ח הביא הדברים עפ"י הילקוט). אמנם המבקר הוה סרס הפרקים בחשבו שאינם במקומם כדי לקיים השערות. ובאמת לא עמד על טיב הספר וכוונתו:*

סירא ועל כל את מדרש שלם ליוסף עוויאל בנו של בן סירא. ואח"כ והוה דף ט"ז אלפא ביתא אחרת לכן סירא ומסופר שם מפליאות לרתו. ג' כ' גולדו ע"י אמבטי (לעיל בהערה צד כ"ט). ובן סירא נולד לשבעה ונגברו שניו והיה מודבר תנא כשיצא מרחם אמנו. ונאמר שם. אמרו עליו על בן סירא שלמד ספר ויקרא ביום אחד וכו' ואמרו עליו על בן סירא שאותה שנה (ר"ל שגולד בה) למד ס"ח כולה. לשנה שנית למד מקרא ומשנה ותלמוד הלכות והגדות וכו'. לשנה ששית למד ספרא וספרי ותנא דבי אליהו. לשנה שביעית לא הניח דבר גדול ולא קטן שלא למד וכו': ואני מעתיק הדברים אם שכולם דברי פיוטים וכוזבים יש ללמוד מדברי הפייסן המפפפט הזה שההשיב תרב"א עם ספרא וספרי. ואם אין ראיה לדבר חשיבות זה וכו' לדבר שבכתי' שלפני נכתב הספרא ואחריו סדר אליהו: * אמנם לפי נוסחתנו (צד ק') אין לדבריו שום יסוד ואדרבה הוא אומר מפורש בפ"ח (צד צ"ה) וכוזוטא פ"א (צד קס"ה) שהוא מיבנת ממקום חכמים ודבנים: * אבל שם נאמר (צד ק"ח) כמה מגדלים בנתה מלכות רומי בו גרען והשליכן לארץ כמה מגדלים בנתה מלכות מדי וכו' מי בעט בו במגדל ראשון ונתן ראשו במקום אחד וגופו במקום אחר וכו' מיל בין זה לזה. ופי' בעל זקוקין דגורא על דור הפלגה וכו' ואחריו נמשך מוהריט"ל צונק. ואני כתבתי במ"ע שם אות כ"ה. אבל על איזה מאורע כוון נעלם ממני. שמלת בעט אינו מורה על מגדל של דור הפלגה. שלא נאמר בתורה רק ויהדלו לבנות העיר. ומהמשך הלשון יש לפרש במגדל הראשון של רומי או של מדי. וכן אמרו ונתן ראשו וכו' אפשר לפרשו על הבועט. שזה שבעט במגדל ראשון נהרג באופן זה. סוף סוף לאיזה מאורע כוון נעלם ממני: * ורואה אני להעתיק ממנו איזה דברים נכונים ודברים המתקבלים על הלב. בתו' נחובות ק"ד ע"א) בד"ה לא נהנית. דאמרינן במדרש עד שאדם מתפלל שיבכסנו (ברין) תורת גופו יתפלל שלא יבכסו מערנים לתוך גופו ומייתי הא עובדא דרבי. והיא לפנינו בפכ"ו (צד קל"ג) בשינוי נוסחא. וכן הרא"ש כנה את הספר מדרש סתם במו"ק פ"ג סי' פ' יש במדרש לדורתם חסר וי"ו כלי' לדור הם וכו' והוא לפנינו שם (צד קל"ב): ואח"כ האריך בפרקים הנוספים על ס"א זוטא. אח"כ כתב. המבקרים החדשים הוכיחו כי הספר הזה איננו סדר אליהו הוה מתני אליהו לר' ענן וכו' הוא אך פרי ימות הגאונים. וכבר הריגש בזה הרב הגאון יעב"ץ בספרו משפחת ספרים (ח"ב סי' פ"ח) וכתב. וכאשר נראה בפרטות בספר הרב"א שחובר כדור אחרון של גאונים עכ"ל. ומלת אחרון איננה מדויקת כי גאון אחד הוכיח את הספר הזה בלשון המורה על היות הספר הוה קדום לו הרבה יענין תוס' ב"מ ק"ד ע"ב בד"ה מהו שיסורו. ולי נראה עוד כי הספר מסדר אליהו הוה מתני אליהו הנביא לר' ענן איננו כ"א מליצה חידות ככל הסיפורים מאלהו וכו'. (אמנם הוציין בס' המטפחת ימצא שלא כתב היע"ב על סדר אליהו כך כיא על החשבונות שהוזכרו בו. וזה

בבית תלמוד ח"א (תרמ"א) כתב הרב מ"ה חיים אפפענהיים מאמר בקרת לספר תרבי"א (צד רס"ה), ובה בהשערה חדשה (אשר קדמוהו כבר החכם באכער. הערת המו"ל) שמחבר הספר היה שליח מצוה לנסוע ולדרוש נגד הקראים, ותמך השערתו על יסודו של הרב החכם ש"ר שאין התרבי"א הסדר שלמדו אליהו לר' ענן:

אמנם נקרא הספר על שם אליהו מפני שקצת דבריו בביאת הגאולה ובעו"הב ומפני שלא היו יודעין ממקור מי יצאו הדברים יחסוהו לאלהיו (רס"ח) ואסיפת ברייתות והגדות דבי אליהו וסדר אליהו רבא וזוטא כבר נאבדו בימי המחבר הזה. והדברים אשר שאב מהן אינם רק מה שזכרו בתלמוד ומה שנמסרו לו בע"פ מדבותיו וכו'. והנה המחבר לא העלים לנו זמן חיבורו וכו'. כי אין ספק שהמחבר התוכח עם הקראים וכו':

ואח"כ מדבר מהפרקים מ"ט' ולהלן שנתוספו על הווסא. שהם יותר מאוחרים. וז"ל (ר"ע) שחלק ראשון מן הווסא נחבר איזה שנים אחר כלות ספר רבה מפני שבעל זוטא התוכח נ"ב עם הקראים. ובוראי לא היו ימים כבירים עד שיצא חלק ראשון של הווסא לאור. אמנם הפרקים האחרונים מפרק ט"ו ולהלן נתוספו בזמן מאוחר מאד עד שבעל ילקוט שמעוני לא ראה אותם וכו'. (והנה דבריו האחרונים נאמנים מאד. אבל מה שאמר בענין הרבה והווסא אינם אלא דברי נביאות). ובצד ש"ד הביא דעת צונץ שמושבו של המחבר היה בבבל ודעת נרעץ שהמחבר היה איש רומי ושהעיר רומי כינו בבבל. והוכרח לדחות את דבריו לפי שבארץ איטליא לא ישבו הקראים. ואמר. אמנם פליאה ממני שהרי המחבר דבר מכמה מקומות ומדינות בארצות קדם מירושלים מבבל מפרס ודומיהן. ומעניני איטליא ושאר ערי אירופא ויושביהן לא זכר מאומה. ואח"כ האריך בעניני הוכחותם עד שבא לזכור הראשון בענין רחיצת ידים בפס"ו (צד ע"ב). ואמר

כי הקראים כפרו במצות דרבנן וכו'. וכמונה אמר השואל רחיצת ידים ולא אמר נטילת ידים וכו' שדרבנן של הקראים היתה לעשות פומבי דלבר שהשתמשו רק בלח"ק:

ויש להשיב על זה. שכאמת שאלת השואל היא הסירה והספר עצמו משתמש בזה הלשון. ולשון הסדר אליהו היא על פהרת לש"הק בסננון מיוחד ולהלן במאמר י"א אוכוח שרחיצת ידים היא לשון משנה: וכתב שע"ז השיב המחבר שעיקר מצות נט"ו מה"ת וכו' והאריך בדבר. והחכם ר' וואלף יעבץ בס' כנסת ישראל שנה ראשונה תרמ"ז צד שצ"ו סתר את דבריו וכן רחאם החכם דר' הערמאן פֶאָנְעֶלְשְׁטַיִן בספרו קורות הימים ברומי כרך א' (אלף תחצ"ו לחשבונם) צד ר"ה (ועיי"ש צד ר"ו שהעמים במאמר פי"ד (צד ע"א) א"ל רבי ב"פ נלו ישראל א' בבית ראשון וא' בבית שני וכו' דברים שאין להם שחר) יקחום הקורא משם. ואני אוסיף עליו שזה השואל השני היה חברו של הראשון. כמ"ש בא חבירו וישב כנגדו אף בזה יש בו מקרא ואין בו משנה. והשואל הראשון הוא שם פי"ד (צד ע'). פ"א הייתי עובר ממקום למקום מצאתי אדם אחד שיש בו מקרא וכו' בו משנה וכו'. וישאל ממנו ד' שאלות. ואין לאחת מהן שום המשך אל שיטת הקראים. ויותר נראה שאילו השואלים היו נוטים לדברי מינות. וכענין שאמר בסדר אליהו וזוטא פ"ב (צד קע"א) פ"א הייתי מהלך בדרך ומצאתי אדם אחד ובא אלי בדרך מינות ויש בו מקרא ואין בו משנה וכו'. ולא שררה מין אבל לפי שלא היו בו דברי משנה היה בדרך מינות. ותכלית

אמרו וכאשר נראה כפרטת יעו"ש. שאילו הפרטות נכתבו כדור אחרון של גאונים. ור' שירא גאון כדור אחרון הוא שבטלה ישיבת סודא ורש"ג ור"ג מלכו בפומבדיתא). בפס"ו (צד ע"ג) רבי אין דם אדם אסור מן התורה וכו' להביא דם אדם שאסור באכילה. והוא נגד ההלכה בכריתות כ' ע"ב וכו"א ע"ב ועיי"ש כ"ה ע"א. פ"א (צד ה') הייתי מהלך בכרך גדול שבעולם. אולי צ"ל שבעולם. תפורת (שם) לשון דרישה וחקירה וחפוש (ובוונתי לדבריו בהערותי). שם (צד ו') שבראם הקב"ה בעולמו. צ"ל שבראתי בעולמו (זו הגהה שאינה צריכה שדרך לדבר כך. ונוסחת הכת"י היא שברא הקב"ה על פני האדמה). והגיה עפ"י הירושלמי. כ"מ ברא הקב"ה בתמה ותיש שקצים ורמשים בעולמו א"ל אלהים דיין (ולא עמד על עיקר השאלה וע"כ תפס ג"כ בהמה ותיש שבאמת בירושלמי ליתא. ואני הגהתי ג"כ עפ"י הירושלמי עיי' במ"ע אות י"ט. גם דעתו להגיה בירושלמי ר' נהוראי שאל לאלהו וכו'. וכבר הראיתי ליעל צד ל"ג שאין זה נכון). פי"ה (צד ק"ה) מה מיט הללו אין בנינו של עולם אלא במים וכו'. זה דעת אחד מהחכמי יון וכו'. אמנם האמת דר' יודה בן פזי דרש בירושלמי הגיגה ריש פ"ב מתחלה היה העולם מים במים. ואולי זו כוונת ר"ע (הגיגה י"ד ע"ב) אל תאמרו מים מים). ועוד לו הגהות כמה שעפ"י הכת"י הנוסחה נכונה:

תשובותיו הם כמ"ש בסוף. כרוך המקום ב"ה שכחר בחכמים ובתלמידיהם ששנו לנו את המשנה וכו':

הענין הב' היא. אמר לי רבי אין שחיטה מן הצואר. אמרתי לו בני מה ראיתם והלא שחיטה עצמה היא גופה מהי"ת שכך שנו חכמים וכו'. וז"ל החכם הנזכר:

עוד שאל השואל אם שחיטה מן הצואר היא מהי"ת כי השואל בעצמו היה נכרך בדבר מפני שדעות הקראים הקדמונים חלוקים בענין זה וכו':

וע"ז השיב המשיב ר"ז הנזכר. אבל בשחיטה הלא ידענו כי בכללה דקדקו בה גם הם; והנה באמת נשמר בזה מוהר"ח אפפעהיים. כמ"ש כי השואל בעצמו היה נכרך וכו' קצתן אמרו שבעופות מליקחה היא שחיטתה וקצתן סברו שגם כבהמה המליקה במקום שחיטה וקצתן הסכימו בעיקר הרבנים עם הרבנים וכו'. אמנם הרבנים בעיקרם בנינים על אדני תהו. שאדם הוזה לא שאל כלל אלא אמר בדרך החלטה רבי אין שחיטה מן הצואר. ויראה שהוזה דעתו שרי בנחירה אם בצואר או בחתיבת הסנין בלב. ויותר נראה שדעתו היתה קרובה לדעת המינות: **הענין הג'** היא דם אדם. או כמו שאח"ל (כדי שלא להוציא דבר מנוה מפייהם) דם מהלכי שנים. וע"ז כתב החכם הנזכר. עוד שאל השואל אם דם אדם אסור מהי"ת וכו'. והאריך בדבר; ובאמת אף כאן לא שאל אלא אמר בדרך החלטה. כמ"ש אמר לי אין דם אדם אסור מן התורה וכו'. ומביא לו מקרא. ואלוהו השיבו מק"ו. וגם הסדר אליוהו הוא חולק על הנמרא כמו שהעיר ע"ז החכם רייפמאן ז"ל הבאתיו לעיל בהערה. וכפרט במאמר. העבודה אף דם מן החי ונקרש ונתמצה ומיוחד בפ"ע ונותנו בכלי אחד אף זו אסור באכילה וכו'. והוא לני' הילקוט העבודה אף דגים וכו' שהוא נגד הנמרא. וכמו שהביא הני"ל במרוצת דבריו וז"ל. והנה מתוך תשובתו של המחבר למד הרב באכער שהמחבר הסכים עם הקראים שאמרו שדם דגים וחנבים אסור מהי"ת וכו'. והנה אם היה זה המחבר שלוחא דרבנן לסתור שטת הקראים איך נפל הוא בשחיתותם להודות במקצת לדבריהם. והשולחים אותו שלחו את דבריהם ביד כסיל:

הענין הד'. אמר לי רבי בהמה שמקריבין ממנה קרבן לה' חלבה אסור בהמה שאין מקריבין חלבה מותר. וכתב החכם הני"ל:

עוד שאל השואל אם חלב בהמה שלא נקרבה ע"ג מוכח מותר מפני שהקראים רצו להתיר את החלב לגמרי:

ותשובתי ע"ז היא. חדא שלא שאל אלא אמר בדרך החלטה. ועוד שלא אמר בהמה שנקרבה או שלא נקרבה אלא בהמה שמקריבין ממנה וכו'. ויהיה לפ"ז חלב בעלי מוטין מותר. וכן חלב כלאים. וכן בחז"ל כשנחרב הבית שאין מקריבין קרבן משום בהמה. ומתשובתו אתה למד כן. שהרי השיבו שאיסור חלב נהג בין בארץ ובין בחז"ל ושהוקש לדם. ועיי' ברא"ב וברמב"ן פ' ויקרא ופ' צו:

הענין הו' אמר לי רבי שמא מותר גזל של את. והנה בענין זה העמים הרב הני"ל דברים שלא יסבלם הלשון. וכבר השיגו החכם המשיב הנזכר וז"ל. לפי דברי החכם הזה שאל השואל את בעל הספר למען הוציא ממנו כי הרבנים מורים היתר בגזל נכרי. והלא שאלתו היתה על גזל את עושה מעשה עמו. ותשובת בעל הספר גם היא על אחיו מישראל וכו'. יקחם הקורא מספריהם; ואני פרשתי הדבר שם כמ"ע את י"ב דגול את הוא את ממש מאב ואם עיי"ש. ואיסוף כאן. שלכך נאמר גזל אביו ואמו וכו'. שמורה לו היתר שסוף סוף הוא יורשו. ובענין שאמרו רועי לוש כך אמר הקב"ה לזרעך אתן את הארץ הזאת וכו' למחר הוא מת ולוש בן אחיו יורשו וכו' (בר' פ"א). וזה הענין ניכר בגזל את. שאם אין לו בנינים אחיו יורשו. ויורש אפי' את אשתו. ולכך הוצרך לומר גזל את בין יש לו יורשים בין אין לו יורשים גזל הוא:

הענין וז'. עוד שאל הקראי אם כת חמורה או כת הבת וכו'. וגם בכאן העמים בהם דברים שאין סגנון הלשון סובלם. ושאלת השואל היתה אינו מהן חמורה לפי שדימה שהבת לא נאמרה בפירוש. ותשובתו היתה שזו ערוה וזו ערוה ושקולין הן:

הענין חז'. אמר לי זב חמור או נדה חמורה. וכתב הרב החכם הני"ל ז"ל:

כבר העיר הרב באכער שכונתו היתה שזה דאייה לישטת אלה החכמים מכת הקראים שאמרו זב חמור מנדה ונדה אי"ז נקיים וכו':

ואני רואה ולא אבין היכן מצינו מן התורה שתצטרך הנדה ל'ו' נקיים והלא הנדה שמאה שבעה ימים בין ראתה כהם בין לא ראתה כהם ואם פסקה לראות טובלת אחר שבעה ימים מתחלת ראייתה. ו'ו' נקיים הם חומרא לדונה כובה. ולזה יורה כל רבני שא"צ ו' נקיים מן התורה. ובעקרו הגדה לא אלא בענין הטבילה. שדעת זה השואל כמו שפרשתי שיעקר מבילת הנדה היא משום שומאה כטבילת הזב אחר ו' נקיים. אולם פסקה מלהיות ערוה בסוף שבעה. ואם הבעל טמא כנון בטומאת מת יכול להודווג לה שכבר פסקה מלהיות ערוה. ועיי' מ"ש במ"ע אות כ"א וכ"ד:

ואח"כ חוזר הרב החכם הזה לפרק שלפני זה להכריח ענינם ולהתאימם עם שמתו שהשואל קראי היה. ולא באתי להעתיק כל הדברים שפירש אותם הרב החכם ו"ל עפ"י שטתו ואיכה כולם החכם הבא אחריו וחקרו. יקחם הקורא ממאמריהם. רק תפסתי עיקר הענינים שהקורא נתפס בהן. לפי שנאמר על אלו שפגעו בו שהיה בהן מקרא ולא היה בהן משנה. ויפה כתב עליו החכם הגי"ל ו"ל:

ובעל הספר אשר לא ועד הרבנים כ"א ה' אלהים שלחהו ורוחו. מצא ד' כתות בישראל. מי שיש בידו מקרא משנה נמרא ודרך ארץ. מי שיש בידו מקרא משנה וד"א. מקרא וד"א. ומי שאין בידו אלא דרך ארץ בלבד. וגם את הדינא התחונה הזאת אהב בעל הספר בכל נפשו. ושיתה זאת לא היתה במאה השמינית עם קראי נוכל בבבל. כ"א במאה הרביעית עם הדינא תמים בא"י ובעל הספר רצה להחכימו ולהורותו. אף עלתה בידו:

האומנם במה שנתעה החכם ולקני גדול באגדות פראַפֿעסאר דר' ווילהעלם באכער (במכתב חדשי של געשיכטע אונד יוויסענסשאַפֿט דעם יודענשהומס שנת כינ צד רס"ו וכו') יעמוד על זה הקורא בהתבוננות מעט על סידורו. שהוא התחיל במאמר. פ"א הייתי מהלך בדרך מצאני אדם א' ובא אצלי בדרך מצות היה בו מקרא ולא היה בו משנה וא"ל רבי מקרא נתן לנו מהר סיני משנה לא נתן מהר סיני וכו' (ווטא פ"ב צד קע"א). ופי' בעל זקוקין דנורא וההולכים אחריו שהלך בדרך לעסוק באיזה מצוות. והחכם החכם הגי"ל לפרשו מלשון כי ינצו. ונסתייע מלשון הקראים. וזכר מצותיהם וחזק דבריהם. (ובספרי כי תצא פי' רציב כי ינצו אנשים. אין שלום ינצא מתוך מצות). ודן ממאמר זה על כל אלו הדיכוחים. אולם האמת שהנוסחא משובשת וב' כתי' מעדין על הנוסחא שהיא: בדרך מינות:

ואני רואה להוסיף כאן למען הבין הדבורים. שיש בו מקרא ואין בו משנה. כבר שנו במשנה (קידושין מ' ע"ב) כל שישנו במקרא ובמשנה וברך ארץ לא במהרה הוא חוטא וכו' וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן היישוב. נמצא שיש מי שישנו במקרא ובמשנה ובר"א. ושאינו במקרא. שנה ולא קרא. ולא במשנה. קרא ולא שנה. ולא קרא ושנה וישנו בדרך ארץ. (וכמו שהוא לפנינו בפ"י צד ל"ו). ואמרו שם בנמרא וכל מי שאינו לא במקרא וכו' דור הנאה ממנו. שנאמר ובמושב לצים לא ישב. מושבו מושב לצים. ופרש"י וזה שאינו באחד מאלו במה יתעסק אם לא בליצנות. ורבא דרש בעירובין (כ"א ע"ב) לכה דודי נצא השדה. אמרה בני לפני הקב"ה רבש"ע אל תדינני כיושבי כרכים שיש בהן גול ועריות ושבעת שוא ושבעת שקר (רש"י כרכים מקום שווקים הן וישוב גדול והגל רוכלין וסוחרין מצויה שם לפיכך גול ועריות נוהג בהן). נצא השדה. בא ואראך תלמידי חכמים שעוסקין בתורה מתוך הדחק וכו'. נראה אם פרחא הגפן. אלו בעלי מקרא. פתח הסמדר. אלו בעלי משנה. הנצו הרמונים אלו בעלי התלמוד (כ"ה בפ"י ר"ח וכנוסחתינו בעלי הגמרא). ושם (ניד ע"ב) תנא דבי ר' ענן מ"ד רוכבי אתונות צחורות וכו'. והולכי. אלו בעלי מקרא. על דרך אלו בעלי משנה. שיחו אלו בעלי תלמוד וכו'. ובכ"מ סוף אלו מציאות דרש רבי יהודה בר' אלעאי מ"ד שמעו דבר ה' החרדים אל רברו. אלו תלמידי חכמים (רש"י ששימשו חכמים הרבה ללמדם טעמי משנתם. זה בון וזה בון. שאין הכל בקיאין בשוין). אמרו אחיכם. אלו בעלי מקרא. שנאיכם. אלו בעלי משנה (עיי' פרש"י ויראה דרדוש לה בשוין ימינית). מנדיכם אלו עמי הארץ וכו'. הרי שהיו כתות כחות יהודן הן שנאמר בהן שיש בו מקרא ואין בו משנה. ואין ספק שהיו נמצא בכללי מקרא אלו של אלה הורבא המשנה אף קודם פרצת הקראים. שהרי אמרו במנהדרין (צ"ט ע"ב) לברא השם אפיקורוס. רבא אמר כנון בני דבי אסיא דאמרי מאי ארתי לן רבנן מעולם לא שרי לן עורבא ולא אסרו לן יונה. ופרש"י לא אמרו לנו שום חידוש שלא מצינו בתורה. וזה הוא יסוד הקראית שאמר ר' ענן מיסדה חפישו באורייתא. ושם (עמוד א') תניא אידך כי דבר ה' כזה וכו' ואפי' אמר כל התורה כולה מן השמים הוין מדרוקו זה מקיו זה מניו זו זה הוא כי

דבר ה' בזה וכו' רבי נתן אומר כל מי שאינו משגיח על המשנה, ופרש"י זה שעושה כמו שאינה עיקר, הרי שהיו נמצאים יחידים אחר שבטלה כת הצדוקים וקודם שהתחילה כת הקראים שהיו מתווכים בין אלו הכתות, ולא חסרו בישראל בין בא"י ובין בבבל אנשים שהיו בעלי מקרא ולא היו משגיחים על המשנה, וכשעמד רב ענן יסדם לכת שלמה, ואילו היו אלו המבקרים דנים ברעת צלולה היו אומרים הוולד נזי פעם אחת האם תעמוד כת באמונות כפתע פתאם לחפץ ודעת איש אחר, אלא כך הוא מנהגו של עולם וכך היא השיטה, שדעות מפורדות פורחות באויר ואין דעת הכל נוחה בקיומו של דבר הנהוג, והלכבות תוססין ויקום אדם אחד ויקבץ אלה הנפרדים ודעותיהן השונות ויעשה אותם לכת אחת, ועפ"י טבע הענין לא תכלול אותה הכת כל אלו הדעות הנפרדות כי אם תברר מהם מה שדעת רובם מסכמת להם, ואלו היו אלה המבקרים דנים כך, היתה התולדה היוצאת מאלה הסיפורים, שהם מוזמנים הולדה כת של קראים:

ועתה אבא אל האחרון שפרסם שיטתו בענין הספר שלפנינו והוא החכם ר' וואלף יעב"ץ שהוכרתיו, וקרא את מאמרו בס' כנ"י חכם ערירף, כל"י שערירף לו לומר שזה הספר מעשה ידי חכם מלומד שהוא מאליהו הנביא, והביא לספר דבריו דבריו הבאר שבע ובעל מאור עינים ונחלת אבות לדון יצחק אברבנאל והוסיף עליהם את

הרב בעל שנות חיים הנוטה לנסתרות בדרשותיו, שהזכירו לתומו בתורת חכם ולא בתורת נביא, כפ' לך לך, והרב הגדול תנא דבי אליהו תירץ וכו', ושם באותו הדף ע"ב, והרב הגדול מ' אליהו פ' מעורר הביא וכו' ובפ' כי תצא קורא לו מהר"ר תד"א¹ ועדות הברורה המכוננת הזאת נשמרה לנו בבית (אסף) [יוסף] או"ח מ"ו, שם מובא מאמר משבלי הלקט (במודפס לא נמצא) לענין לעולם יאה אדם ירא שמים, שהמקור לתפלה זו הוא הד"א כ"א, וז"ל תנא בסדר אליהו רבה העטופים ברעב וכו' (מעתיק והולך את כולו, ואח"כ כתב) ובכן הודיע לנו הר' בנימין וכו' כי שם המחבר הוא אבא אליהו הרשום בתחלת פט"ו בתד"א זוטא אמר אבא אליהו (והוסיף המעתיק) זכרו לטובה ולברכה², ופרק זה ראוי מצד ענינו להיות כעין הקדמה כי הוא פותח בשבת התורה ולומדיה וכשבתן של ישראל, אך משגגת הסדרן הומל כמעט אל סוף הספר³:

ובהערה א' לזה כתב הפרקים הבאים מפרק ט"ו ואילך אמנם יש בהם דברים אשר נראה כי לבעל הספר הם ואולי רובם אך כל מתבונן יראה בהם כי נשתנו מעין ברייתם הראשונה וכו', ומאריך לפרטם ומסיים, הרבנים בעצמם בפרקים אלה לבעל הספר הם אך לא בצורתם ובסדרם⁴, ואח"כ כתב:

עפ"י הדברים האלה יתבאר לנו מדוע יזכר בעל הספר את אליהו הנביא מדי דברו (אליו) [עליו] בדרך גוף שלישי לא בדרך מדבר בעדו חוץ ממקום אחד שחשב המעתיק לתקן ונמצא מקלקל⁵:

ובהערה ב' כתב, ד' פעמים נזכר אליהו וזכור לטוב בספר זה וכלם בדרך גוף שלישי, מ"מ וזה אליהו הנביא פ"ה (צד כ"ב), וכן בימי אליהו הנביא פ"ו (צד פ"ז), עד שיבא אליהו וכן דוד (זוטא) פ"א (צד קס"ט) שהרי אחאב שאל את אליהו (שם) פ"ו (ח) (צד קפ"ה), מלבד זה יש ספור אחר הבא שתי פעמים בספר זה, במקום אחד נזוירף לשם שמים, ובמקום השני שכה המעתיק לזיפו, והוא, פ"א היו רבותינו חולקים... מהיכן אליהו בא, באתי אליהו ועמרתו לפניך ואמרת... אין אני באתי אלא מזרעה של רחל (פ"ח) כל הרגיל בסגנון ספר זה ישתומם על כבירות המבטא אין אני באתי וכו', והאריך לתקן הלשון לנוף שלישי⁶ ואח"כ כתב:

¹ יראה שלקח דבריו מהילקוט, ואין הספר הזה תחת ידו, ועכ"פ הוספת ראייה זו גרעון היא שאין מביאין ראייה מן המתמיהין; ² לפנינו נמצא בהוצאת מוהרש"ב ה' יאריך ימיו: ³ כ"ה בזקוקין דנורא עפ"י הד"ו, אבל נוסחתם זכור לטוב וזכור לברכה, ולא נתוספו רק מלות וזכור לברכה שכך הזכירו את אליהו תמיד זכור לטוב; ⁴ וכבר כתבתי ברור שכל הפרק היא הוספת המעתיק ואינו מגוף הספר וכולל ליקוטים מחספר עצמו; ⁵ וכבר ידענו כי אינם מגוף הספר והמלקטם לקח גם רבנים מסדר אליהו: ⁶ אמנם הקלקול הזה גרם בעל זקוקין דנורא שחשב לתקן נוסחת הד"ו וקלקלה, ואמתת הנוסחה לפנינו צד צ"ז, וכבר אמרתי שכולא הוספת, שאליהו מספר תמיד בגוף המדבר בעדו, והוכחתה זאת בראיות ברורות, אולם כשמדבר על המקראות המדברים על אליהו הוא מדבר בגוף שלישי, ועי"י במ"ע פ"ה צד כ"ב אות י"ח:

עוד שם זה נזכר בתורת כתובת לראש ח"ב. מעששה דבי אליהו הנביא ארז"ל לעולם היא אדם ערומ ביראה וכו' מי לא ישתומם בראותו את מרגלא בפומיה דאביי (ברכות י"ז) שומה בפי הנביא. ולא עוד אלא שהוא קורא לו רבותינו. אך ברור הדבר כי המאסף הראשון רשם בראש ח"ב מעששה דבי אליהו. כל' אבא אליהו. כי אבא פלוני כמו מר פלוני וכו':

והארריך לומר שהחליפו דבי תחת רבי והוסיפו מלת הנביא. ושהמאמר משום דבי אליהו אמרו לעולם היא אדם כשור וכו' הובא בילקוט משום אדם אחד אמרו וכו'. ושבלי ספק לא כתב הילקוט משום דבי אליהו הנביא. אלא משום אבא אליהו. והיה כתוב ברת' משום א"א אמרו. ובא מעתיק טועה וכתב משום אדם אחד. אח"כ כתב:

עוד יותר מאשר נחזיק טובה לה"ר בנימין וכו' על נקבו את שם בעל הספר² נברך את זכרו על הודיעו לנו את דורו הסתום ומהפרש ממקום אחד מתשובת רב שר שלום גאון השמורה בסדר ר' עמרם דף י"א. וז"ל רב שר שלום ריש מתיבתא דמתא מחסיא שדר הכי. לומר בתפלה של שחרית בשבתות ובימי"כ. פעמים [באהבה]. אין מנהג בישיבת ויבבל כולא אלא בתפלה מוסף בלבד וביומה"כ אף בעניולה. מפני כשנגזרה גזירה על שונאיהן של ישראל שלא לקרות ק"ש כל עיקר יהיה אומר אותה ש"ץ בהבלעה בעמידה בכל תפלה דשחרית בין בחול בין בשבת. כיון שבטלה הגזירה והיו פורסין את שמע חתקנה ומתפללין בקשו לסלקה כל עיקר שהרי הורה ק"ש (כל עיקר). אלא אמרו חז"ל שבאותו הדור. נקבע אותו במוסף שאין בה ק"ש. ולמה קבעו במוסף כדי שיתפרסם הנס לדורות. לפיכך במוספין הוא דאמרה בתפלת שחר אין אמרו שהרי קראו ק"ש חתקנה. ובהרהבה שיש לתשובה זו בס' הפרדס סי' ד' נמצאה תוספת דברים אלה. וכל הצבור היו אומרים בלחש שלא יבנו המניין וכו' שנתחברו עם היונים והיו מרועים לנו. ובשביל הפחד לא היו יכולים לומר מלכות שמים בקול כי האורבים ידעו עד ארבע שעות זמנת לקרות. ואחר ארבע היו האורבים הולכים וישראל מתאספים יחד בסתר ובפחד... ובתוך הקדושה היו אומרים פעמים כאהבת... כיון שבטלה הגזירה והיו פורסין את שמע (בתקיעות?) [בקביעות] וקול רם ובלא פחד קבעו במוסף. ונהגו לאומרה בקול גדול לפרסם כי על הנס תקנה וכו':

מן הדברים האלה יש להתבונן כי בשני דברים לא יכלו אבותינו בשעת הגזירה לקיים מצות ק"ש חתקנה וכו'. (והארריך בזה וסיים) והתפלה רבון העולמים לא על צדקותינו וכו' וק"ש קטנה שבתוכה היא התקנה שחתקין אבא אליהו לאמרה שחרית ביחד בקומו ממשכבו וכו' וישכם ויאמר. ובכן למדנו כי רב שר שלום ובעל הפרדס והר' בנימין בן ר"א הרופא כוונו לדבר אחר וכו'. ועתה אין לנו לבקש בלתי את מקום הגזירה ואת זמנה. ובהמצא אלה לנו. יודע גם דור אבא אליהו ומקומו וכו'. התוספת הקטנה הנמצאת בס' הפרדס כי היונים הנוצרים היו הגוהרים הודיעה לנו כי קיסרות ביצאניץ הוא המקום וכו' אין להקרים את הגזירה לפני שנת פ"ה לאלף החמישי (826 למנין הרגול) שנת עלות קאנסטנטינו הגדול על הכסא ואשר אז נעשתה ידם תקיפה וכו'. מן המקום נעמוד על הזמן. ואם חן מקום על וישבו נכיר כי מקום אבא אליהו היה בארץ ישראל. בכל דבריו נראה כי אבותינו בימיו עובדי ארמיהו. המים ושעורים פול וערשים וכל מיני מגינות היה בעיניהם מיטב ברכת ה' פייט (צד קי"א). למפנקי דבני מערבא. אלה הרגילים בשמן וסיכה להם כשתיה. נחשב שמן לסוך לצורך ומחסור. כלחם לאכול ובגד ללבוש (זוטא) פ"ה (צד קפ"א) וכו'. חושש היה ועושה סיגים ומזוהר את העם לבלתי הכשל בספק אכילת טבל ופירות שביעית פ"ב (צד נ"ט). ואת האשה שתחה קוצה הלחה בטרהר פ"ח (צד צ"ב). ויספר לעם עונש כהן שהאכיל לבהמתו תרומה פ"ג (צד ס"ז)³ וכו':

¹ אמנם אמתת הנוסחא היא. משום דבי אליהו הנביא אמרו וכו':² העמים בו דברים שלא כוון. אלא שלאליהו ז"ל קראו אבא אליהו: ³ שפתים ישק משוב דברים נכוחים לאלו האומרים שהספר חובר בארץ בבל או גם בארץ איטליא כי רוח אירופא נושבה בו. וכי אין זאת רוח אירופא טבל שביעית תרומות ומעשרות טוכאות ותרנות אהמהא. אמנם היא כמשנה שאינה צריכה כי בסיפוריו הוא בעצמו אומר לפי נוסחתו שהוא מעיר יבנה ממקום חכמים ורבנים (צד צ"ה וקס"ח). ובעל שיטה זו שנתחבר התרד"א בארץ איטליא הוא החכם דר' גראץ בספרו קורות ישראל כרך ה' (בהוצאה השלישית) צד רצ"ד וכו'. אמנם ראיותיו אינם ראיות כי אם טעיות. אמר כי זה המחבר שמוח ככא עם הונגריא ויעשו נקם באומות צוררי ישראל. והם הם שאמר עליהם פ"ג (צד ט"ו) דם ובשר ושבר גוג לע"ל וכו'. ובפ"ה (צד כ"ד וכו'). שקרא המחבר את עם הונגריא גוג ומגוג כמו שקראו בני דורם סקיתן. וכמה נפלאים מעששה הכותב הזה שעשה מהנהגים הורגים ומהנצלבים צולבים. ועוד כתב ומה שהוא יותר מוכיח הוא

זכרון הגם הנאמר בתשובה והמפורש עוד יותר בפרסם יוכיח כי לא היה שם ביטול גזרה סתם. כי אם תשועה ביד רמה וכו' אין זאת כי אם ידם רמה על צויריהם. ותקומה כזאת היתה לישראל בשנת שע"ד בכא שר'בצ"י שר צבא פרס על ארמת ישראל והגביר הנדיב בנימין איש טבריא עוזר לו גם בכסף גם בגדודים אשר התיצבו עליו ככל גבול ישראל. אז שקטה הארץ ארבע שנה שנה. ואם התחזק הקולוס קיסר בשנת שפ"ה ויך בישראל מכה רבה בעצת כהניו ויפיר ביותו אשר כרת עמם. כהורה גם רעתו מאד כי בשנת שצ"ח נכבשה הארץ לפני כליף אומר וכו' ¹:

ואחר שקבע זמנו ומקומו של זה הספר האריך לתאר את בני הדור ההוא עשיריו וענייו העוסקים בתורה ובעלי בתים העוסקים בדרך ארץ להתאים עמדם דברי בעל הספר ולימודיו. וערך נועם הלימודים. שלא להבדיל בין עם לעם. עד שהכריז:

קרבו נא חכמים יודעי ספר ויודעי העתים. העירו והגידו. הנשמעו עוד דברים כאלה מפני כהני אחת הדתות וכו' וזכרו כי דור אבא אליהו דור של שמד היה וצרותיו לא הקשיחו את לבו וכו':

ואומר נאים הרבירים לאומרם. כולם מלאים חן ונעימות. אמנם אינם מוכיחים שדוקא בדור ההוא היו הרבירים כמו שתארם ולא בדורות שקדמו לאותו הדור. ² סוף דבר. החכם היה הולך בעקבות אלה שאמרו שאין הספר הזה סדר אליהו רבה וזוטא שלמד אליהו וזכר לטוב עם ר' ענן. אלא שהציל את מחברו שאינו מכותבי פלסתר אלא איש אמונים היה ושמו אבא אליהו. וזיה זה אחר גמר התלמוד ונתחבר בא"י. ואודה לו שטובה גדולה עשה עם החיים ועם המתים. אמנם איככה אוכל להודות לו אחר שראינו שהספר מזכיר את התנאים ואומר דבר בשם אמרו ואינו מזכיר שום אמורא. ורוב מה שנמצא בו ונמצאם בני האמוראים רובם הם אמוראים שמסופר עליהם שאליהו וזכר לטוב היה רגיל גביהו. ואם נמצא דבר בפי אמורא אחרון כגון בפי אביי. הוא על מותרת הלשון שבכסף שלפנינו וסגנון רעיוני. וכמעט שכל הברייתות שהובאו בשם תנא דבי אליהו בתלמוד הובאו בסדר אליהו שלפנינו כמו שכתב בעל הערוך. ואם גדולי ישראל עשו מתנא דבי אליהו חכם ולא נביא. מה וישיענו בזה. האם נסדרו בתלמוד אחר שכבר נגמר וקם חכם אחד שהיה שמו אבא אליהו. ומרוע לא נוכר בו התלמוד

שזה המחבר מונה לבריאית העולם ובכבל מנו היהודים לחשבון שטרות. האם שכת הכותב הזה שזה המדבר הוא בונה על ב' אלפים תורה ב' אלפים תורה וכו'. והנה בא אחריו ד' הערמאן פאגעלשטיין ותפס בשיטתו לעשותו לבעל הספר איש איטליא. והסיפור (צד ה') פ"א הייתי כהלך בכרך גדול וכו'. זו רומי. ובא אלי חבר א' וכו'. עשה מזה החבר נוצרי. שאחד מהנוצרים אמר שישראל עובדי אש הן (צד ד"ט). ופירש סופר אתה. לבלר אתה. והמציאה הגדולה אשר מצא (צד ר"א) היא המחלוקת בין הקיסר והאפיפיור. והיא בפ"ט מהוזטא לפי ד"יו. והנה חוץ ממה שאין אלו הפרקים מסדר אליהו. והפרק הזה שם לפרקי ד' אליעזר. הנה המשל שם למי ששנאו המלך המולך בכל המדינות ולמי ששנאו ההגמון השולט בהגמוניא אחת. ועל כיוצא בדברים אלו נאמר עשות ספרים הרבה אין קץ. ונמצא אחר גר'אן גם מרא דא תרן הרב הגדול והמפורסם מוה"רם ג'דעמאנן (בספרו על יהודי איטליא. ויון 1884. כהערת ב' צד ש') אם שרדה דברי החכם גר'אן אשר הפך בכל לרוי הוא הולך כעקבותיו לעשותו חכם איטליאני אשר נסע למרחקים בארץ הקדם. ומי גרם לכל אלה. אמור הרב החכם המנוח שיר' שקבע זמנו של הספר בימי ר' שרירא גאון ושבעל הספר היה מכותבי פלסתר שנתלה עצמו באילן גדול: ¹ ובהערה ג' דבר על הזמנים המבואים בספר שהם מאוחרים לזמן שקבע ואמר. שהוא מרגילות המעתיקים שבמניסוסים את זמנם לתוך הספר. ורמז על הפסיקתא רבתי פ"א א' (עיי"ש במ"ע אות ט"ו). ונרחק לפרש המקרא שהוצא ע"ל לפנינו (צד ז') שנ' עשה ה' אשר זמם וגו'. אמנם כיוצא לזמן הדורש לזמן המקרא (כמו שנמצא לאלפים) בעצת אחרתו אשר צוה מימי קדם וגו'. קדם צוה ב' אלפים ימות המשיח וכצע אמרתו. ופירש בצע כמו בזע. פתות אותה פתים (ויקרא ב' ו') תרגומו בצע יתה ביצועין. ורבים בדברי חז"ל: ² כהערה ד' טרה לסתור הדעה שזה הספר נתחבר בארץ אטליא וכן לסתור הדעה שנתחבר בארץ כבל. והוא הולך וכובש עיי כבושה כאשר ראינו בשכבר. אך זאת באותו ההעתיק בקוצר אמרים כדי להעיר עליהם. כתב. ועל דבר התלמוד הבבלי השגור בפיו. אם נעמיק מעט נראה. כי לא את החלק הבבלי שבתלמוד זה כי אם את החלק המשותף לשני התלמודים המנשה הברייתות ומאמרי האמוראים הראשונים הוא דורש וממיק. וזה לבו האות כי כל דבריו עבדית צחה חוץ משני דברים שהוא גורם בלשון ארמי. תוכחת ישעיה לחזקיה וכו' ברכות י' בפ"ח. ומעשה אחאב ועונכיה סנהדרין ל"ש בפכ"ד וכו'. על זאת רואה אני להעיר שסגנון התלמוד הבבלי נמצא בו למאות ואם לא בלשון ארמי. אבל מי גרם כל זאת ומי עשה כל אלה הוא בעל זקוקין דנורא. ישוה נא החכם הזה את הספר שאני נוהן לפניו עם הספר שתיה לפניו ויגלה עפר מעיניו:

כלל אחר שכבר נגמר, ומאריה דאברהם בעלי התלמוד ספרו שאליהו היה שונה עם ר' ענן סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא, לו תהיה רק הגדה בעלמא, עכ"פ דיו מסדרי התלמוד יודעים ספר ששמו סדר אליהו רבא וזוטא, ולא נאמר כאן נמצא וכאן היה אם לא יכריחנו דבר רק קמנות אמנה, תופס אני בלב שלם במאמר החכם פתי יאמין לכל דבר, אבל לבי אומר לי ג"כ פתי יחיש לכל דבר, ולב חכם לימינו לחקור ולדרוש בהלך רוח הנפשות, ונחשו פליאות אחרות נכואה וכת קול ורוח הקודש וראיית המלאכים וצפיית היכלות, כל אלו הדברים היו בתוך הנפשות, ומדוע לא יהיה אליהו זכור לטוב מדבר מתוך גרונו של איזה חכם דהוה רגיל אליהו גביה, והוא כתב מה ששמע ולא באזנים ומה שראה ולא בעינים ומה שהבין ולא בהקשת המופת, והכותב הוה סדר בספריו ג"כ מעשיות ששמע מחביריו ורבותיו ממאורעות אליהו שהיה אליהו רגיל נביהו, צא ולמד ר' שרירא גאון מספר בתשובתו (בס' יחסין רפוס אמשטרם שנת תע"ז) דף פ"ט ע"א, על ידי חלום אדברוה למר יוסף גאון והוה חסיד טובא וזקן מאד, ואתמר דהוה אליהו ז"ל אתי ליה ויתב דמתיתא ביומי די ליה, יומא חד אמר להו לרבנן כד סיב ואשטיף ארוחו ליה לנבירא סבא דמתא לנביה, ולא חוו ליה רבנן וידעו דאליהו ז"ל הוה ואירוהו ליה טובא, והאי דמרוחין השתא מצד ימין מסטר רישא, מהווא מעשה הוא דעבדי וכו', וכי ר' שרירא גאון ורבנן דההוא זימנא כובנים וכפרנים היו, האומנם שר' שרירא הוא הזיר במליו וכתב ואתמר, ולא שהוא מעיד ברבר, אבל הוא מעיד דמרוחין השתא מצד ימין מסטר רישא דמהווא מעשה הוא דעבדי, וכי אמסר עלמא לשקראי ולשקרוראי, אלא כך צפו וכך האמינו, וכמו כן כל אילו הסיפורים ומעשיות של אליהו שהבאתי לעיל כך צפו וכך האמינו:

אמנם מה שאני נוכח בו הוא, שכל הדברים שמספר לנו החכם הנוכח והם מיוסדין בעדות תלמיא דברכי מעני הגורוה, ושתפלת רבון העולמים שהזכרה לפנינו בפ' דקומי רוני (צד ק"ח) באותו הזמן נתקנה, הם נכנסים אל הלב וחוזות מוכיח עליהן שדברי אמת הן, הנה אלו הדברים מביאין אותי להכריע שפי' קומי רוני (מצד פ"ח עד סוף החסילה צד ק"ח) היא פסיקתא לעצמה, ונתחברה באותו הזמן שקבע לה החכם הנ"ל, (וכמו כן נתוסף הפרק הל' זמור לאסף) והחכם שחברה היה ג"כ מדבי אליהו, ואליהו דבר מתוך גרונו וע"כ היא דומה בלשונה וסגנונה לכל הסדר, ויהיה לפי זה עיקר בבא ז' מן הנה אנכי שולח מלאך וכו' (צד ק"ח) עד נמירא (חוץ מפ' זמור לאסף) וע"ז יובן יותר המשך כל הבבא, ויהיה לפי זה עיקר שר' אליהו רבא וזוטא כבר נודע למסדרי התלמוד, אלא שבאורך הזמן נתוספו בו הוספות כמו שהערכתים לעיל, ופי' דקומי רוני נתוספה בשעת הגורוה הזו, ואולי שע"כ תפטר לנו החידה הנפלאה בפ"ט (צד ק"י), אחר תפלה המעוררת כל פנימיות הנפש מתחיל ואומר, העבודה בכל יום ויום בכל שעה ושעה שאני קורא את המקרא הזה, אלך ואשובה אל מקומי ונוי נשבר לבי בקרבי הרי לך כמשיב על בנימין אחי, אמשול לך משל וכו', והיא חידה נפלאה בנימין מאי עברתיה, יבואו נא החוקרים אשר כתבו השערותיהם על תנא דבי אליהו מקומו ושעתו ויפתרו לי בנימין זה מי הוא, ובעל זקוקין דנורא עשה לו נוסחא חדשה, נשבר לבי בקרבי רחפו כל עצמותי הייתי כאיש שכור וכנבר עברו יין מפני ה' ומפני דברי קדשו, רבש"ע מה אומר ומה אדבר הרי אני אומר לך כמו שהשיב יהודה על דברי בנימין אחיו, אמשול לך משל וכו', ואח"כ עשה פירוש ארוך על נוסחתו אשר ברא מלבו, ובנוסחא הישנה שהיא נוסחת הד"ו כתוב על דברי בנימין, (והגהתי אני עפ"י הד"ו ופרשתו), ואחרי שהייתי אני כאיש שכור כשלשה ימים ולילות למצא פשר דבר ראיתי שבאותו הסי' שכתוב בו המקרא אלך ואשובה ונוי, שהוא פסוק ט"ו, כתוב קודם בפסוק ח' תקעו שופר בנבעה ונוי אחריו בנימין, ומדעתי כי דרך בעל הספר הוה שמביא מקרא וכיונהו אם אל מה שכתוב אחריו או אל מה שכתוב לפניו, ערך בלבי לפרשו כמ"ש במ"ע אות י', ושמתתי עד מאד למצא פשר דבר, אף שראיתי כי הוכרחת לרחוק כמה שקראו אחי, ומעתה אם השערת החכם הנ"ל נכונה ואמתית, אשאל לידועי עתים האין זה בנימין איש טבריה, ואבא אליהו אומר לו, בכל מאמצי כחך לא תועיל בי השם יתברך שמו נור עלינו אלך ואשובה אל מקומי, אולם מה אעשה שעדיין אני נוכח בנופו של שמד, שבא אליהו יתקן תפלה זו כדברי ר' בנימין בשבלי הלקט נגד היוונים הנוצרים כמו שכתוב בפרסם, ואני מוצא בשבלי הלקט סי' מ"ה דין תפלת מוסף (צד ל"ח בהוצאת מר"ש) וז"ל, מצאתי בתשובת הנאונים ז"ל מה שאומרים במוספי שבתות ימים טובים פעמים ולהיות לכם בקדושה, לפי שבימיו רב נחמן גור יווגרד מלך פרס שלא יקראו קריאת (שמא) [שמע] [לאלתר], מה עשו חכמים שבאותו הדור, תקנו [לאלתר] להבליעו בין כל קרושנות בין בשחרית בין במוסף [ובין במנחה בין בחול ובין בשבת [ובין

כיו"ט, ומאי הבליעה. רישא שמע ישראל סיפא אני ה' אלהיכם, ולמה תקנוה לאומרה כהבלעה. כדי שלא תשתכח שמע מפי התינוקות; ובקשו רחמים מן השמים ובא תנין כחצי היום ובלע יוונדר ובית משכבו ובטלה הגורה. והיו מתפללין על הסדר ופירסו על שמע כתיקנה בפרהסיא. ובקשו לסלקה לאלתר שלא לאומרה. אמרו חכמים שאותו הדור לא נבטל אותה שלא לאומרה כלל כדי שיהפרסם הנס. אלא נקבע אותה בתפלת המוספין ובתפלת נעילה שאין שם קיש כלל. וכן מנהג בשתי ישיבות. (ועיי' בטור או"ח סי' רפ"א). ואין ספק בעיני שר' בנימין בשבלי הלקט סי' ו' שכתב. שלא אמרו אבא אליהו אלא כנגד דורו של שמד שגורו שלא לקרוא את שמעו וכו'. לאותה הגורה כוון. על כן גם אני אלך ואשובה אל פירושי לפתור החידה הנזכרה. אולם בנופה של הגורה אני נבוך באיזה זמן היתה, אם בזמן ר' נחמן והיינו נ"כ זמנו של ר' ענן. כמו שכתוב בשבלי הלקט. או בזמן אחר. שנמצא בתשובה הירועה לר' שרידא גאון (פ"ח ע"א) דאחר רבינא והוא סוף הוראה הוה בתריה רב ריהומי. ואית דחלפי רב רהומי. ושכיב בעדן שמדא גנור יונגרי. ובתריה מלך רב סמא בריה דרבא. ובאותו הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספרי זכרוניהם דבעו רחמי ובלעיה תנינא ליוונדר מלכא כבי משכבו ובטל שמדא. יהיה איך שיהיה פיסקא דקומי רוני היא לרעיה פסיקתא לעצמה ואינה מנוף סדר אליהו רבא. אלא שאח"כ הבליעה בין בבא ב' ודואי כמנונה ולשונה כנוף הספר שהיה ביד מסררי התלמוד וספרה ההגרה שאליהו למר אותה לר' ענן: ¹

מאמר י' בכוננת הספר ומגמתו וסידור רעיונו.

מדרש סדר אליהו רבה זווטא הוא מיוחד בסגנונו וענינו בין שאר ספרי ההגדה. כי כולם הרבות והפסיקות והתחזומא אינם רק ילקושים אם על סדר הכתובים או דרשות לפרשיות. ולא נמצא בהם מחבר כמחבר הספר הזה שאינו מלקט אלא כותב ספר במגנון מיוחד ובסדר מיוחד. ודבריו אינם כמרגליות החרוזים כחוש כי אם כטבעות השלשלת האחוות זו בזו. ואכלול בזה גם ספר פרקי דר' אליעזר וסדר עולם אם כי מעשה סופרים המה. בעל פרקי דר"א לא הוציא מלים מלבדו. רק אסף דעות והגדות רבות ועשאן למוצק אחד כתבנית שלמה. וסדרן

י אחר שכבר היו אלו העלים בכית הדפוס העיריני האברך דר' חיות תלמיד בית מדרשו שבעל הכרם החכם מו"ה ר' אלעזר אטלאס כתב מאמר אבא אליהו (הכרם תרמ"ח צ"ו עד ק"ב) והנה ראינו שתקע כל דבריו על דברי החכם יעב"ץ שכבר בטל זה החכם את דבריו כל מי שקדמו לו. ואח"כ הוא מושיב על דעת החכם הזה ויאמר לו תפסת מרובה לא תפסת. כי אבא אליהו בשבלי הלקט אינו ישם הכם אבל הוא כנוי לאליהו הנביא שאליו יחס את הספר וכו'. ואח"כ כתב. מוצאנו ציון אחד מפורש הסותר את כל בנינו. והביא הא דתשובת הגאונים בשבלי הלקט סי' מ"ה וסיים. מי לא יכיר כי למעשה הזה כוון גם רב שר שלום גאון וכו'. ואח"כ הביא דברי ר' שרידא גאון וכתב. מזה נראה כי מקום הגזירה היה בכל ולא ארץ ישראל כדעת יעב"ץ גם הזמן יקדים כערך מאתיים שנה וכו'. כי ההרחבה שנמצא בספר הפרדס לתשובת רב שר שלום יצאה כשגגה מלפני השלוש שלא ידע זה המעשה מיוונדר מלך פרס וחשב כי רב שר שלום כוון בזה על הימים הראשונים עת סבלנו רבות מהיוונים הסורים באמצע ימי הבית שני וכו'; אמנם במה שהשיב יפה השיב והדין עמו אבל בהשערות שהביא הוא לא דבר נכונה. כי בנה את יסודו על קורי עכביש. הוא השתומם כי לא נזכר בתרבי"א שם משיח וכתב. נפלא הדבר כי רבות חרשו חרשים על גבי הספר תרבי"א וכו' ולא נתעורר אף אחר מאלה וכו' כי לא נזכר בו פעם אחת השם משיח וכו' ובכולם תפס את השם בן דוד וכו'. כי כאשר נצרך לו להביא את לשון התלמוד שנמצא בו השם משיח הפוך בלשון וכו' — כמו ימות בן דוד. ארבעה חרשים ואלו הן בן דוד וכן יוסף —. וכתב. על דבר זה כזה לא נזכר לאמר כי מקרה הוא וכו' וסבה אחרת לא נמצא כי אם שגוהר לכלי השתמש בשם הזה אשר השתמשו בו חנוצרים. ומתוך כך בא לידי החלטה כי היה המחבר בזמן ההתחלה להרחבת הדת הנוצרית. והביא לו ראיות שישבת המחבר בקביעות היתה בירושלים או סמוך לה ולבבל הלך רק לעתים רחוקות. והנה חיי בעל התרבי"א בהחלת התפשטות דת הנוצרים על ידי מלכי ביזאנץ המושלים בארץ. ובסוף כתב שבא לידו דפוס וויניציא וישם כתוב תמיד משיחנו. וגם שם הלשון מוגמגם. ימות משיחנו תחת ימות המשיח. ואין בזה שום סתירה להשערתי כי אולי תקן שמה המגיה מדעתו וכו'; והנה אנטחו ידענו שעמם הנוסחא הוא משיח כמו בכל ספרי חו"ל. ועל אודות המשנים לכן דוד או למשיחנו כבר הודעתו עמם בהקדמה האשכנזית; עוד זאת אזכיר שאף הוא פירש עניני שתי וערב בפ"ו (צד ל"ו) כמו שפירשתי במ"ע שם אות ל"ה עפ"י הגמרא דחילין בדרך אחר קצת: